

Лариса Петрівна Журавльова,
доктор психологічних наук, професор,
декан соціально-психологічного факультету,
завідувач кафедри соціальної та практичної психології,

Віталія Зіновіївна Лучків,
аспірант кафедри соціальної та практичної психології,
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
вул. Велика Бердичівська, 40, м. Житомир, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ АСЕРТИВНИХ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ РЕКРЕАЦІЇ

Досліджуються особливості асертивних стратегій поведінки школярів у рекреаційних умовах дитячого літнього табору відпочинку. Показано, що в основі різних стратегій поведінки в міжособистісній взаємодії лежать відповідні емпатійні ставлення. Доводиться, що рекреаційні умови дитячого літнього табору відпочинку є фасилітативними для дослідження емпатійної детермінації асертивності та вивчення відповідних асертивних стратегій за допомогою природного експерименту.

Ключові слова: асертивність, асертивна поведінка, асертивні стратегії, емпатія, інтегральна емпатія, емпатійне ставлення, рекреаційні умови.

Соціально-економічні, політичні, демографічні зміни в нашому суспільстві актуалізують і нові погляди, підходи до досліджень відповідних психологічних феноменів: агресія, альтруїзм, толерантність, емоційний інтелект, емпатія, асертивність тощо. Наразі надзвичайно актуальним для підростаючого покоління є набуття якостей, які допомагали б не лише протистояти кризовим явищам у суспільстві, а й стати успішною особистістю, яка є психологічно здоровою, позитивно адаптованою, яка вміє відрефлексовувати власні інтереси, цілі, заявляти про них та досягати їх. Водночас, у процесі реалізації власних інтересів така особистість проявляє та зважає на потреби інших, з повагою до них ставиться. Саме феномен асертивності обіймає перелічені компетенції та якості особистості. Актуальним є дослідження не лише власне феномену, а й чинників його розвитку, зокрема його емпатійної детермінації.

У соціальній кризовій ситуації надзвичайно актуальним залишається відпочинок та розвиток школярів в умовах рекреації [6]. Рекреаційний період як спеціально організований період життя особистості, під час якого школяр не тільки відпочиває, але й отримує за певного психологічного супроводу нові стимули і установки для свого саморозвитку і самоактуалізації є необхідною умовою для прояву його асертивності, яка може виступати детермінуючим чинником його просоціальної поведінки в ситуаціях невизначеності, конфліктності, напруженості.

Умовою та чинником просоціальної поведінки вважають і емпатію [1; 2; 12]. Вона дозволяє проникнути у внутрішній Світ Іншого, зрозуміти його та знайти шляхи оптимальної взаємодії. З позицій інтегративного підходу, що поєднує принципи науково-природничого та гуманітарного, доведено, що феноменологічною основою емпатії є відображення світу

переживань Іншого і трансформація цих переживань у власні [2]. Відображення переживань та їх трансформація може бути різної міри складності і відбуватися на різних рівнях: психофізіологічному – симбіотична емпатія; психічному – елементарна емпатія; соціопсихологічному – особистісно-сміслова емпатія; трансцендентному (духовному) – трансфінітна емпатія [2].

Введення та розгляд такого поняття як «емпатійні ставлення» [3], аналіз його феноменології, генези, структури та механізмів розвитку, а також вивчення емпатії як чинника продуктивних асертивних стратегій [7] дає можливість не лише розширити та поглибити знання про сутність особистості, її морального розвитку, а й є одним із підходів до розв'язання таких злободенних проблем, як гуманізація суспільства та освіти; актуалізація суб'єкт-суб'єктних стосунків; формування гуманістичного світогляду; інтеріоризації моральних норм, загальнолюдських цінностей, перетворення їх у власні надбаня особистості, які забезпечують її просоціальну спрямованість та адекватну поведінку. Проте, методичний інструментарій дослідження асертивності є досить недосконалим. Переважно використовуються опитувальники та тестові методи [5; 10; 11].

Метою статті є вивчення специфіки використання особливостей рекреаційних умов дитячого літнього табору відпочинку для дослідження типології емпатійних ставлень та відповідних асертивних стратегій поведінки.

В таборах відпочинку, де школярі збираються лише на короткий термін для розвиваючого відпочинку, асертивність може виступити інтегративною особистісною якістю, завдяки якій вони зможуть швидко адаптуватися до нових умов та налагодити конструктивну взаємодію як з ровесниками, так і з вихователями табору. Це забезпечується і наступними

відповідними функціями феномену: адаптаційною, комунікативною, регулятивною, цілетвірною, консолідуючою. Вивчення рекреаційних умов таборів відпочинку дало можливість визначити їх специфіку, з якою стикаються школярі, що в них знаходяться. З першої миті вони потрапляють в ситуацію новизни та невизначеності. Умови проживання в таборі передбачають також сенсорно-емоційне переваження, порушення соціального інтимного простору, часте перебування в особистісно-значущих ситуаціях.

Зважаючи на викладене вище ми припустили, що особливості рекреаційних умов дитячого літнього табору відпочинку є оптимальними для організації та проведення природного експерименту з метою дослідження феноменології, динаміки емпатійних ставлень та відповідних асертивних стратегій поведінки.

Методи дослідження: природний експеримент, тести, статистичні методи (χ^2 -критерій Фішера). З метою дослідження інтегральної емпатії, її форм, відповідних типів емпатійних ставлень та альтруїстичної стратегії поведінки використовувався «Тест на визначення емпатії у підлітків та юнаків» Л. П. Журавльової [4], асертивних стратегій поведінки – тест-опитувальник К. Томаса [9].

Членами експериментальної групи були 36 учнів старших класів загальноосвітніх шкіл міста Житомир та Житомирської області. Дослідження проводилось на базі двох таборів відпочинку в Житомирському районі.

Дослідження мало три етапи. На першому за допомогою тестування діагностувались інтегральна емпатія, її форми, відповідні їм типи емпатійних ставлень та асертивні стратегії поведінки. Виділялись наступні форми емпатії: *антиемпатія*; *індиферентність* (пасивне споглядання ситуації) – індиферентне емпатійне ставлення; *співпереживання* – егоцентричне емпатійне ставлення; *переживання з приводу почуттів Іншого (співчуття)* – суб'єктноцентричне емпатійне ставлення; *моделювання поведінки* (внутрішнє сприяння) – пасивне емпатійне ставлення; *реальне сприяння не на шкоду собі* – активне емпатійне ставлення; *альтруїстична поведінка* (реальне сприяння на шкоду собі) – дієве трансцендентне емпатійне ставлення. Діагностичною процедурою передбачено також визначення загального показника емпатійності – суми показників антиемпатії та всіх форм власне емпатії. Така емпатія називається інтегральною.

Найбільшою мірою основним характеристикам асертивної поведінки відповідає стратегія співпраці та деякою мірою стратегія компромісу, описані К. Томасом й Р. Кілманном (К. W. Thomas, R. H. Kilmann, 1974; адаптація Н. В. Гришиної [9]). У тесті опису поведінки К. Томас [9] запропонував двовимірну модель стратегій міжособистісної взаємодії. Один вимір – поведінка особистості, яка базується на увазі до інтересів інших, а інший – поведінка, заснована на ігноруванні цілей оточуючих та захисті власних інтересів. Загалом виділяється п'ять стратегій поведінки, які є наслідком взаємодії двох базових вимірів: ко-

операції та напористості. Суперництво – прагнення домогтись задоволення власних інтересів на шкоду Іншому; пристосування – принесення в жертву власних інтересів заради Іншого; компроміс – домовленість на основі взаємних поступок; уникнення – відсутність прагнення до кооперації та досягнення власних цілей; співпраця – учасники ситуації приходять до альтернативи, яка максимально задовольняє інтереси обох сторін.

На другому етапі дослідження проводився природний експеримент з метою вивчення та уточнення типів емпатійних ставлень та відповідних асертивних стратегій поведінки, виявлених на попередньому етапі дослідження. *Природний експеримент* передбачав створення екстремальних емпатогенних ситуацій морального вибору, максимально наближених до реального життя та залучення до них досліджуваних. У ситуаціях морального вибору передбачалось розв'язання конфлікту, необхідність реалізації про-соціальної, зокрема допомагаючої поведінки тощо. Ситуації вирішення конфлікту передбачали дії на шкоду або не на шкоду власним інтересам. Сприяння могло вимагати від суб'єкта мінімальних або максимальних витрат психічної і фізичної енергії. Взаємодія школярів з об'єктами емпатії відбувалася в умовах соціального контролю і за його відсутності. Ситуації фіксувались за допомогою включеного спостереження та відеозапису.

Зважаючи на результати дослідження взаємозв'язків емпатії та асертивності [8], було визначено наступні експериментальні критерії рівнів розвитку емпатійного ставлення та відповідних стратегій асертивної поведінки:

- позитивна або негативна спрямованість суб'єкта на іншу людину;
- пасивність чи активність у реакціях на емпатогенну ситуацію, стійкість цих реакцій;
- функціонування відповідних психологічних механізмів (емпатійної установки, емоційного зараження та ідентифікації, особистісної й моральної рефлексії, гуманістичних установок, у тому числі й готовності до сприяння, децентрації та антиципації).

На підставі цих критеріїв було виділено п'ять груп школярів, які проявляли відповідні асертивні стратегії.

Перша група – *індиферентно-агресивна* стратегія поведінки (боротьба, підкорення, антиемпатійні та індиферентні ставлення) – характеризується дієвою і стійкою негативною спрямованістю на іншу людину, яка у стосунках з іншими, особливо з ровесниками, проявляється в байдужості до їх потреб, запальності, агресивності. Модальність переживань суб'єктів взаємодії здебільшого є дисонансною.

Друга група: *егоцентрична асертивна* стратегія поведінки (*уникнення, співпереживання*). Школярі, що входять до цієї групи, мали ситуативну негативну спрямованість на Іншого, добре розвинену ідентифікацію із суб'єктом стосунків. Інший виступав для

них стимулом власних егоїстичних переживань. Цей тип асертивної стратегії є ситуативним, оскільки школярі, які проявляли його, за певних умов могли бути як агресивними, так і співчутливими.

Діти, що належали до третьої групи, проявляли *суб'єктноцентричну асертивну стратегію*, були позитивно спрямовані на Іншого, проявляли до нього співчуття, намагалися зрозуміти й пристосуватися до його потреб. Проте, ця спрямованість також є ще досить ситуативною, оскільки в окремих випадках представники цієї групи лише співпереживали, а за певних обставин їхнє співчуття суб'єкту взаємодії викликало прагнення до реальної співучасті йому. Проте, їхнє ставлення до людей, в основному, пасивне. Співчуваючі школярі готові зважати на потреби та інтереси Іншого, допомогти йому, однак цю готовність вони реалізують ситуативно, оскільки у них поряд з добре розвинутою особистісною та моральною рефлексією розвиток децентрації ще не є досконалим. Ці діти володіють системою інтеріоризованих моральних понять, досить об'єктивно аналізують емпатогенну ситуацію, адекватно оцінюють власні якості та можливості, проте егоцентризм часто заважає їм стати на позицію Іншого, зрозуміти його. У взаємодії вони намагаються знаходити компроміси, частково задовольняючи як власні інтереси, так й інтереси Іншого.

Досліджувані, що належали до четвертої групи, проявляли *просоціальну асертивну стратегію: пасивно-дієву* (пасивне емпатійне ставлення: моделювання допомагаючої поведінки) чи *активно-дієву* (активне емпатійне ставлення: реальне сприяння не на шкоду

собі) асертивність. Ці школярі мали високу готовність до сприяння, розвинені когнітивну децентрацію й антиципацію. Діти, що проявляли пасивно-дієву асертивність до суб'єктів емпатогенної ситуації, не реалізували побудовану модель сприяючої поведінки у зв'язку з недостатньою інтенсивністю і глибиною переживань стосовно них. Дітей четвертої групи можна назвати прагматичними альтруїстами, які вміють співпрацювати. Асертивність у таких школярів розвинута на рівні особистісної якості.

Альтруїстичну (суб'єктно-дієву) асертивну стратегію поведінки, в якій репрезентувався вищий рівень емпатійних ставлень (альтруїстичний: сприяння на шкоду собі), проявляли школярі п'ятої групи. Вони характеризувалися стійкою позитивною спрямованістю на іншу людину, яка завжди реалізувалася в конкретних справах. У них, окрім особистісної та моральної рефлексії, добре розвинені є антиципація й децентрація. Такі учні спрямовані на іншу людину, миттєво відчували її стан, прогнозували подальший розвиток ситуації і реалізували можливість їй допомогти навіть на шкоду власним потребам й інтересам. Очевидно, у таких дітей високоемпатійність сформована на рівні особистісної якості.

На останньому етапі дослідження порівнювалися результати діагностування асертивних стратегій поведінки методом тестів та в умовах природного експерименту (див. таблицю 1). Застосування кутового перетворення Фішера для порівняння показників, отриманих в результаті тестування та природного експерименту, не виявило між ними достовірних відмінностей.

Таблиця 1.

Діагностика асертивних стратегій школярів (в %)

Асертивні стратегії	Тестування	Природний експеримент
альтруїстична	12,1	9,1
просоціальна	63,6	57,6
суб'єктноцентрична	21,2	18,2
егоцентрична	3,0	6,0
індиферентно-агресивна	0,0	9,1

Отже, рекреаційні умови дитячого табору відпочинку (ситуації новизни та невизначеності, сенсорно-емоційне перевантаження, порушення соціального інтимного простору, часте перебування в особистісно-

значущих ситуаціях) є фасилітуючими для дослідження типології емпатійних ставлень та відповідних асертивних стратегій, які реалізуються школярами в міжособистісній взаємодії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех: Підручник – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
2. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія / Л. П. Журавльова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
3. Журавльова Л. П. Емпатійні ставлення та їх класифікація / Л. П. Журавльова // Соціальна психологія. – 2008. – №5(31) – С. 39-46.
4. Журавльова Л. П. Діагностика форм та типів емпатії / Л. П. Журавльова // Психологія. Зб. наук. праць НПУ ім. М. Драгоманова. – Сер. № 12. Психологія. – 2016. – №9. – С. 1-10.

логічні науки. – 2010. – № 31(55). – С. 154-161.

5. Каппони В. Сам себе психолог / В. Каппони, Т. Новак. – СПб.: Питер, 1998. – 350 с.

6. Лебединський Е. Б. Психологічні особливості розвитку творчого потенціалу особистості школяра в умовах рекреації / Е. Б. Лебединський: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Одеса, 2016. – 22 с.

7. Лучків В. З. Емпатія як чинник асертивних поведінкових стратегій / В. З. Лучків // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV(43), Issue: 88, 2016. – С.72 – 76.

8. Лучків В. З. Емпатія як чинник асертивності в юнацькому віці / В. З. Лучків // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – 2016. – Вип. 3. – С. 203-210.

9. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородского // под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Бахрах. – М, 2006. – С. 470-475.

10. Саннікова О. П. Діагностика асертивності: результати апробації методики «ТОКАС» / О.П. Саннікова, О. І. Санніков, Н. М. Подоляк // Наука і освіта. – №3/СХІІІ. – Одеса, 2013. – С. 140-144.

REFERENCES

1. Bech, I. D. (2008). *Vykhovannia osobystosti [Education of a personality]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

2. Zhuravleva, L. P. (2007). *Psykhologhiia empatii [Psychology of empathy]*. Zhytomyr: Pub. ZG Franko University [in Ukrainian].

3. Zhuravleva, L. P. (2008). Empatiini stavlennia ta ikh klasyfikatsiia [Empathy attitudes and their classification]. *Sotsialna psykhologhiia – Social Psychology*, 5 (31), 39-46 [in Ukrainian].

4. Zhuravleva, L. P. (2010). Diahnostyka form ta typiv empatii [Diagnosis of forms and types of empathy]. *Psykhologhiia. Zb. nauk. prats NPU im. M. Drahomanova – Coll. of scientific works. Dragomanov NPU. Psychological Science*, 31 (55), 154-161 [in Ukrainian].

5. Kappony, V. (1998). *Sam sebe psykhologh [One's own psychologist]*. Saint Petersburg: Peter [in Russian].

6. Lebedinsky, E. B. (2016). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku tvorchoho potentsialu osobystosti shkoliara v umovakh rekreatsii [Psychological features of development of creative potential of the schoolboy in terms of recreation]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Odessa [in Ukrainian].

7. Luchkiv, V. Z. (2016). Empatiia iak chynnyk asertyvnykh povedinkovykh stratehii [Empathy as the factor of assertive behavioral strategies]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, IV (43), 72-76 [in Ukrainian].

8. Luchkiv, V.Z. (2016). Empatiia yak chynnyk asertyvnosti v yunatskomu vitsi [Empathy as the factor of

11. Симоненко С. Н., Лебединский Э. Б. Актуальные проблемы рекреационной психологии детства / С. Н. Симоненко, Э. Б. Лебединский // Наука і освіта. Спецвипуск: «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства». – Одеса, 2011. – №11. – С. 6-7.

12. Шейнов В. П. Разработка теста асертивности, удовлетворяющего требованиям надежности и валидности / В. П. Шейнов // Вопросы психологии. – 2014. – №2. – С.107-116.

13. Юсупов И. М. Вчувствование, проникновение, понимание / И. М. Юсупов. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1993. – 214 с.

assertiveness in adolescence]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova – Scientific Journal of Dragomanov NPU*, 3, 203 – 210 [in Ukrainian].

9. Raigorodskii, D. Y. (2006). *Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metodiki i testy. Uchebnoe posobie [Practical psychodiagnostics. Procedures and tests]*. Samara: Bachrach [in Russian].

10. Sannikova, A. P. (2013). Diahnostyka asertyvnosti: rezultaty aprobatsii metodyky «ТОКАС» [Diagnosis of assertiveness: results of “ТОКАС” testing methods]. *Nauka i osvita – Science and education*, 3/SHIII, 140-144 [in Ukrainian].

11. Simonenko, S. N., Lebedinskiy, E. B. (2011). Aktualnye problemy rekreacionnoy psikhologii detstva [Topical issues of recreational psychology of childhood]. *Nauka i osvita. Spetsvipusk: «Aktualni problemy rekreatsiinoi psikhologii dytynstva» – Science and education. Special issue “Topical issues of recreational psychology of childhood”*, 11, 6-7. Odessa [in Russian].

12. Sheinov, V. P. (2014). Razrabotka testa assertivnosti, udovletvoryayushhego trebovaniyam nadezhnosti i validnosti [Development the test of assertiveness, satisfying the requirements of reliability and validity]. *Voprosy psikhologii – Issues of psychology*, 2, 107-116 [in Russian].

13. Yusupov, I. M. (1993). *Vchuvstvovanie, proniknovenie, ponimanie [Empathy, penetration, understanding]*. Kazan: Publishing House of Kazan University Press [in Russian].

Лариса Петровна Журавлева,

доктор психологических наук, профессор,
декан социально-психологического факультета,
заведующая кафедрой социальной и практической психологии,

Виталия Зиновьевна Лучкив,

аспирант кафедры социальной и практической психологии,
Житомирский государственный университет имени Ивана Франко,
ул. Большая Бердичевская, 40, г. Житомир, Украина

ИССЛЕДОВАНИЕ АССЕРТИВНЫХ СТРАТЕГИЙ В УСЛОВИЯХ РЕКРЕАЦИИ

Исследуются особенности асертивных стратегий поведения школьников в рекреационных условиях детского летнего лагеря. Определены экспериментальные критерии уровней развития эмпатийного отношения и соответствующих стратегий асертивного поведения: положительная или отрицательная направленность субъекта на другого человека; пассивность или активность в реакциях на эмпатогенную ситуацию, устойчивость этих реакций; функцио-

нирование соответствующих психологических механизмов (эмпатийной установки, эмоционального заражения и идентификации, личностной и моральной рефлексии, гуманистических установок, в том числе и готовности к содействию, децентрации и антиципации). Показано, что в основе различных стратегий поведения в межличностном взаимодействии лежат соответствующие эмпатийные отношения. В основе индифферентно-агрессивной стратегии поведения лежат антиэмпатийные и индифферентные отношения. Такая поведенческая стратегия школьников характеризуется действенной и устойчивой отрицательной направленностью на другого человека, которая в отношениях с другими, особенно со сверстниками, проявляется в равнодушии к их нуждам, вспыльчивости, агрессивности. Модальность переживаний субъектов взаимодействия в основном является диссонансной. Эгоцентрическая ассертивная стратегия поведения базируется на сопереживании (Другой выступает стимулом собственных эгоистических переживаний). Субъектноцентрическая ассертивная стратегия обусловлена положительной направленностью на Другого и сочувственным отношением к нему. Просоциальная ассертивная стратегия проявляется в пассивно-действенном (пассивное эмпатийное отношение: моделирование помогающего поведения) или активно-действенном (реальное содействие не в ущерб себе) поведении. Ассертивность таких лиц развита на уровне личностного качества. Альтруистическая (субъектно-действенная) ассертивная стратегия поведения представляется высоким (альтруистическим) уровнем эмпатийных отношений (содействие в ущерб себе). Применение углового преобразования Фишера для сравнения показателей, полученных в результате тестирования и естественного эксперимента, не выявило между ними достоверных отличий. Доказано, что рекреационные условия детского летнего лагеря отдыха (многочисленные ситуации новизны и неопределенности для школьников, их сенсорно-эмоциональная перегрузка, нарушения социального интимного пространства, частое пребывание в лично значимых ситуациях) являются фасилитивными для исследования эмпатийной детерминации ассертивности и изучения соответствующих ассертивных стратегий в условиях естественного эксперимента.

Ключевые слова: ассертивность, ассертивное поведение, ассертивные стратегии, эмпатия, интегральная эмпатия, эмпатийное отношение, рекреационные условия.

Larysa Zhuravlova,
*Doctor (hab) of Psychology, professor,
Dean of Socio-Psychological Faculty,
Head of the Department of Social and Practical Psychology,
Vitaliia Luchkiv,
*post-graduate student, Department of Social and Practical Psychology,
Zhytomyr Ivan Franko State University,
40, Velyka Berdychivska Str., Zhytomyr, Ukraine**

STUDY OF ASSERTIVE BEHAVIOR STRATEGIES IN RECREATION

The article deals with the features of children's assertive behavior strategies in the environment of recreational summer camps. The following experimental criteria of the levels of empathy attitudes and corresponding assertive behavior strategies have been determined: positive or negative attitude of an individual to the other person; passive or active reactions to the empathy situation, stability of these reactions; functioning of relevant psychological mechanisms (empathy attitudes, emotional contagion and emotional identification, personal and moral reflection, humanistic attitudes, including willingness to assistance, decenteration and anticipation). Different behavioral strategies in interpersonal interactions are based on relevant empathy relations. Anti-empathy and indifferent relations are the part of the indifferently-aggressive behavior strategy. This behavior strategy of schoolchildren is characterized by efficient and stable negative attitude towards others, which is manifested in indifference and aggressiveness. The modality of experiencing interaction by an individual is considered to be dissonant. Egocentric assertive behavior strategy is based on empathy (the other person is considered as a stimulus of his/her own selfish feelings). Subject centric strategy of assertiveness is conditioned by positive attitude towards the other person, which is manifested in sympathy. Prosocial assertive strategy is manifested in passive-efficient (passive empathy attitudes: simulation of helping behavior) or active-efficient (real assistance without any detriment of oneself) behavior. Assertiveness of these persons is developed at the level of personal quality. Altruistic (subject-effective) assertive strategy of behavior is represented by the highest (altruistic) level of the empathy attitudes (assistance to the detriment of oneself). The angular Fisher transformation for the comparison of indicators obtained by means of the carried out experiment and testing has not found significant differences between them. Recreational conditions in a children's summer camp are facilitative for the researching of the empathy determination of assertiveness and studying of the relevant assertive strategies by means of the natural experiment.

Keywords: assertiveness, assertive behavior, assertive strategies, empathy, integrated empathy, empathy attitudes, recreational conditions.

Подано до редакції 01.09.2016